

Коммунистлар томонидан Бухоро амирига топширилган ультиматум Фитрат томонидан ёзилган эди...

Фитрат ҳозирги замон ўзбек адабиёти, фани ва маданиятининг йирик вакилидир. У комусий билимга эга олим, адабиёт назариячиси, ўткир тилшунос, ўзига хос драматург ва шоир, жанговар сиёсий публицист, ношир, журналист ва талантили давлат арбоби эди. Фитрат ўз таржимаи ҳолида ёзишича, 1884 йилда Бухорода тугилди (С. Айний уни 1886 йилда тугилган дейди). Отаси Абдурахимбой савдо иши билан шугулланарди. Шунинг учун чет элларга (Кашкар, Туркия, Эрон) борар, дунё ахволидан бохабар эди. Онасининг исми Бибижон эди. Фитрат бошлангич тарбияни диний мактабда олди, кейин «Мирараб» мадрасасида тахсил кўрди. Форс, араб тилларини мукаммал билган Фитрат ўз давридаги ижтимоий-сиёсий воқеаларга ҳам кизиқиб қаради. Ўзининг айтишича, аввал жадидлар ҳаракатига қаршилиқ қилди, кейин унинг моҳиятини англаб етгач, бу ҳаракатга қўшилди. Хатто ашаддий тарғиботчиларидан бирига ай-ланди. Шу жадидлар маслаҳати ва ёрдами билан Истамбулга (Туркияга) ўқишга борди ва 1909 — 1913 йилларда шу ерда истикомат қилди. Туркиядаги ҳаёти Фитратнинг дунёқараши, сиёсий онгини кескин ўзгартириб юборди. У Туркистон ҳаётига Туркиядаги ўзгаришлар (бу пайтлар «Ёш турклар инқилоби» воқеаси бўлган эди) ва илгор мамлакатлар даражасидан чиқиб қарай бошлади: диний хурофотни кескин танқид қилди, хатто динни, мактаб-маорифни ва Туркистондаги идора усулини ҳам ислох этиш гоёси билан нафас олди.

Фитратнинг 1909 йилда Истамбулда «Хиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усули жадида хусусида қилган мунозараси» китоби босилиб чиқди (Фитрат асарини 1908 йилда ёзганини айтади). Асарнинг Бухорода босилишига амир рухсат бермагач, Истамбулда нашр эттирган эди. Асар форсча ёзилган, уни Хожи Муин ўзбекчага айлантиради ва «Туркистон вилоятининг газетаси»да бостиради (1911). 1913 йилда алоҳида китоб ҳолида чиқади, унга Бехбудий қириш сўзи ҳам ёзган эди. «Хибс қилиш, ўлдириш, сангсор қилиш кундаги одатлардан эди, — дейди Фитрат — у замонларда китоб ёзишнинг ўзи «қофир»-лик эди. Мен шу вақтларда биринчи асарни ёздим. Бухоронинг идора усулини, таълим-тарбия усулини, бир қуй расмий идораларни танқид қилдим. Бу китоб Бухорода тарқалар эди. Унинг ноширлари бўлгон Бухоро жадидларини таҳликага туширмаслик учун амирга қаратиб бир сўзбоши ёзди ва шунинг билан, гўё, танқиднинг унга эмас, маъмурларига оид бўлганини кўрсатдим. Бу замондаги Бухоронинг ижоби эди. Шунинг билан мени Бухоро амирининг тарафдори, дейиш ҳам мумкин эмас. Менинг Бухоро амирига қарши ҳар вақт қурашганим ва қурашган ташкилотларга раҳбарлик қилганимни билмаган йўк». Фитрат адабиётнинг ҳамма жанрларида қалам тебратта бошлади. У 1910 йилда Истамбулда «Сайха» («Чорлов») деган шеърлар тўпламини бостирди. У ҳам форс тилида эди. «Хинд сайёҳининг қиссаси» ҳам форсча ёзилиб, 1912 йилда Истамбулда нашр этилди. Фитрат Туркиядан қайтгач, Бухоро, Самарқанддаги кизгин адабий жараён, маданий, маориф ишларига ва сиёсий ишларга аралашиб кетди. Самарқандда 1917 йилдан чиқа бошлаган «Хуррият» газетасига (27—87-сонларига) муҳаррирлик қилди. Газетада миллий мустақиллик гоёсини тарғиб этди. Большевиклар ҳаракатини ёқлаш керакми ёки йўқми, унга қарши туриш керакми, деган масала кун тартибда турган

пайтда Фитрат большевикларни ёклаб, «Хуррият» газетасида бош макола эълон килди. «Маколада, — дейди Фитрат, — курашнинг қайси томонига кўшилиш керак?» деган саволни қўйиб, ўзим сўл томонга кўшилишни ёқладим. Бу курашнинг «ўнг» томонидан бизга хайр йўқлигини даъво килдим. Менинг бу даъватим каромат эмас, тажриба натижаси эди, чунки Бухоро амири билан бўлган жанжалимизда муваккат ҳукуматнинг тўппа-тўғри амир томонидан турганини, бизнинг эса, рабобийлар томонидан, ишчи-деҳкон-солдат депутатлари Совети томонидан ҳимоя қилинганимизни ўз кўзим билан кўрган эдим ва коммунистлар фиркасининг миллат масаласини бутун дунёдаги сиёсий фиркаларга кўра тўғри ҳал қилганини яхши билар эдим. Менинг муҳаррирлигим остида чиққан мақбур «Хуррият» газетаси Самарқанд жаҳидларининг ношири афкори эди, сўнг замонларда бир бойнинг пули билан чиқар эди. Мен шунга қарамасдан газетамни большевикларга хайрихоҳ бир нуқтада саклашга тиришдим, большевиклар мақолаларига ўрин бердим. Самарқанддаги ишчилар ташкилоти билан «Шўрои ислом» орасидаги курашда ишчилар ташкилотининг ношири афкори қабил ҳаракат қилдим». Қўқон Мухторияти тузилганда (1917 йил ноябрь) Фитрат Самарқандда эди. Шу ердан унга аъзо қилиб сайланади. «Қўқонга бормадим. Мухториятнинг ҳеч бир ишига иштирок қилмадим» дейди Фитрат. Аммо ўзининг «Хуррият» газетасида бу воқеани юракдан қувватлаб мақбур эълон қилади: «Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қўлимиз боғланди, тилимиз қесилди. Оғзимиз қоп-ланди. Еримиз қосилди. Молимиз таланди, шарафимиз емурулди. Номусимиз қасб қилинди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди. Тўзимли турдик. Қабр этдик. Қучга таянган ҳар бўйруғга бўйин сундук. Бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадук, ёшунтурдук, имонларимизга ўраб сакладук. Бу — Туркистон мухторияти.

Мақбур эшиқларидан йиғлаб қетганда, ёруқсиз турмаларда ётганида, йиртқич жандармнинг тепқуси билан йиқилгонда, юртларимиз ёндурулгонда, диндошларимиз осулгонда онгимиз йўқолди. Миямиз бузилди. Қўзимиз ёғдусиз қолди. Бирор нарсани қўролмадик. Шу қогда тушқун руҳимизни қўтармақ учун, шу қоп-қора дунёнинг узок бир еринда ойдин бир юлдуз яқиллаб турар эди. Бирор нарсага ўтмаган қўзимиз шуни қўрар эди. У қима эди? Туркистон мухторияти» («Хуррият», 1917, 5 декабрь).

Фитрат Бухорога қориб Қолесов воқеасига (Туркистон халқ Қомиссарлар Қенгашининг райси Ф.И. Қолесов отряди билан ёш бухороликларнинг биргалиқда амирликни ағдариб ташлаш учун қилган қуролли қўзғолони) аралашади. Қўзғолончилар томонидан Бухоро амирига топширилган ультиматум Фитрат томонидан ёзилган эди (1918). Бу қайт Фитрат Бухоро қомпартиясининг аъзоси эди, 1919 йилда эса Марқазий Қомитет ва кейинча Сиёсий Бюро аъзоси бўлган. Қолесов мағлубиятидан кейин у Тошқентга қелади ва Афғонистоннинг Тошқентдаги элқихонасида таржимонлик қилади (1919 — 1920), Бухоро большевикларининг «Тонг» журнаliga муҳаррирлик қилади (у Тошқентда нашр этилар эди, 1920). 1918 йил охирида «Чигатой гурунги» ташқил этилади. Фитрат унинг раҳбарларидан ва фаол аъзоларидан бири эди. Бу ҳаракатнинг вужудга қелишига зарур сабаблар бор эди: мақтабларда усмонли тил ва усмонли адабиёт она тили ўрнида ўқитила бошланади, ўзбек тилинингмавқеи тушиб қетади. Фитратнинг таъқидлашича, «Чигатой гурунги» ўзбек миллатчилиги: ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида пантуркист тўдаларга ва шунга берилган жаҳидларга қарши курашди... «Чигатой гурунги» ўз қомонида пантуркизм, панисломизм ҳаракатларига қарши курашмоқда эди. Фитрат 1921 йилда Бухоро ҳукуматида Халқ маорифи ноири, кейин Хорижия ноири, халқ хўжалиги Қенгашининг райси, жумхурият Марқазий ижроия қўмитасининг

ўринбосари, халк нозирлари Шўросининг муовини, ҳукумат режа ва харж-сарф ташкилий хайъатининг раиси каби масъулиятли вазифаларда ишлаб, Бухоронинг равнаки учун кўлидан келган ёрдамни аямади. Айни пайтда Ф. Хўжаев бошчилигидаги Бухоро ҳукумати раҳбарларининг миллатнинг тараккиёти учун олиб борилаётган кенг кўламдаги яхши ишлари Москвага ёкмади. Москва Бухоро ҳукумати таркиби бой, савдогарлардан иборат бўлиб қолган, деган айбни қўйиб, ҳукумат аъзолигидан беш кишини, жумладан Фитратни ҳам чакиради (1923 йил июндаги Пленумда). Фитрат Москвага кетишга мажбур бўлади. У ерда Шарк тиллари институтида илмий ходим бўлиб ишлади (1923 — 1924). Шу йиллари унга профессорлик унвони берилди.

Фитрат Москвадан қайтиб келгач, Бухоро, Самарканд, Тошкент университетларида дарс берди. Ўзбекистон Давлат илмий-тадқиқот институтида, Тил ва адабиёт. институтида, Ўзбекистон Фанлар комитетида ишлади. Бу йиллари қатор бадиий асарлар билан бирга жуда кўп илмий асарлар яратди. Аммо Фитратнинг миллатпарварлиги большевиклар ва шўро ҳукумати раҳбарларига ёкмас эди. Уни Чўлпон, А. Кодирий, У. Носирлар билан бирга миллатчиликда айблаш тобора кучайди. Фитрат Бухорода ишлаганда у ерда Ёш бухоролик инкилобчилар фиркаси ва Бухоро коммунистлар фиркаси бор эди, у коммунистлар фиркаси томонида турди, кейин ҳам, Тошкентда бўлган вақтида ҳам шу йўналишда ишлади. Фитратнинг ўзи «Мен ўзбек миллатчиси бўлган замонларда (миллатпарвари демокчи) ҳар вақт Шўро ҳукуматига ва коммунистлар фиркасига хайрихоҳ бўлиб турдим», дейди. Афсуски, коммунистик идеал учун, ҳақиқат, адолат, маориф, фан, маданият ва миллат тақдири учун туну кун меҳнат қилган бундай улуг зотни шу партия, шу шўролар ҳукумати қамокка олди, у 1938 йил 4 октябрда А. Кодирий, Чўлпонлар билан бирга ваҳшийларча отиб ташланди.

Фитрат кўп қиррали ижодкордир. Бу — унинг лирикаси, драматургияси, публицистик ва илмий мақолаларидир. Аммо шуни айтиш керакки, Фитрат ҳамма жанрларда ҳам битта, ягона қалби билан намоён бўлади: у бадиий ижодда ҳам, илмда ҳам, ижтимоий фаолиятида — давлат ва жамоат арбоби сифатидаги ҳатти-ҳаракатида ҳам бир мақсад, бир орзу-армон билан нафас олди. Бу — халқни жаҳолат, тургунлик, гафлатдан уйғотиш, илм-маърифатга қорлаш, эркин, озод, бахт-саодатли ҳаётга, биринчи навбатда, миллий мустақилликка эришишга қорлашдир. У ўзбекнинг ўзлигини таниши, ота-боболари қабри улугвор қашфиётлар қилишга, бирлашган, қучли, қудратли давлат тузишга ва дунёнинг илғор маданиятли мамлакатларига етиб олишга қаршидир. Бутун ижоди халқнинг қалб кўзини очишга ва меҳнат, ўқиш, яратиш, қурашга — инкилобга қаратилган.

Фитратнинг илк тўплами «Сайха»нинг қазилати, Файзулло Хўжаев таъкидлаганидек, «Бухоро мустиқиллиги қояси ёркин миллий шаклда биринчи бор ифода қилиниши эди». Шу тўпайли бу тўпламнинг Бухорода қосилишига амир Олимхон қаршилиқ қилади. Шунга қарамай «Сайха»ни 1910 йилда Туркияда (Истамбулда) ўз ҳисобидан нашр эттиради. Тўпламдаги шеърлар қорс қилида, ундан 15 тақаси ўша вақтларда (1914 йил) «Қадои Туркистон» газетасида ўзбекча изохи қилан қосилади. Тўплам Ватанга муҳаббат, халқ қам-қуссасига ақиниш ва қулмдан қутулишга ундаш туйғуси қилан йўқрилган.

Қам мохи мангу осойиши, иззу шарафи ман,
Қам қаббаи ман, қиблаи ман, қамани ман.

(У — менинг осмондаги осойишта ойим, иззатим, шарафим. У — менинг саждагохим, жону танимдир).

Фитратнинг «Учкун» деган тўплами чикканлиги тўгри-сидаги хабар ҳам матбуотда босилган (1923), аммо у топилмаган. Республика матбуотида, «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида (1922) катор шеърлари босилган. Гарчанд Фитрат форс, араб тилларини яхши билсада, ўз шеърларида иложи борица уларни ишлатмасликка ва содда ўзбек тилида ёзишга интилди. Унинг устига Фитрат ўз бадий ижоди ва илмий маколалари оркали бармок вазнининг кулайлиги ва кенг имкониятларини тарғиб килади. «Бир оз кул», «Ишкимнинг тарихи», «Яна ёндим», «Ўкитувчилар юртига», «Кора» каби шеърлари соддалиги ва ички туйғу ва кечинмаларни хакконий ифодаб бериши билан жозибалидир. «Ўкитувчилар юртига» шеърида элни маърифат, хакикат йўлига йўналтириш, жаҳолатга карши курашишга даъват этади:

Оркадошлар жангли ўйин йиккали,
Эл кўзини олгон коронгу пардаларни йиккали,
Биз эрурмиз маърифат арслонлари, илм эрлари,
Тўпланайлик, туринг, элга тўгри йўллар очгали.
Эллари махвдан куткарон илм эрур,
Бизларни ҳам бу кундан ўзи куткарур.
Биз эрурмиз элнинг инсонлик конии кайнатувчи,
Турк арслонин ўринсиз уйкудан уйгатучи,

Фитратнинг энг машхур шеърларидан бири «Миррих юлдузи»га деб номланади. Бу шеър унинг бошига кўп кул-фатлар солади, уни миллатчи деб айблашда яна бир кўшимча дастак бўлиб хизмат килди. Шеърда Фитрат юлдуз бахонасида Оллохга мурожаат этиб, большевикларнинг, боскинчи рус аскарларининг вахшийликларини фош этади ва юртдошларини уларга карши кайрайди:

Борми сенда бизим каби инсонлар,
Икки юзли ишбузарлар, шайтонлар.
Ўрток конини конмай ичган зулуклар,
Кардош этин тўймай еган коплонлар?
Борми сенда ўксус, йўксулнинг конин —
Гурунглашиб — чоғир каби ичганлар?
Борми сенда бутун дунё тузугин
Ўз копчигин тўлдиргани бузганлар?
Борми сенда бир ўлкани ёндириб,
Ўз козонин кайнатувчи хоконлар?
Борми сенда корин, курсок йўлида,
Элин, юртин, борин-йўгин сотганлар?

Мана шу мисраларнинг ўзиёк Фитрат шеърларининг миллий уйғониш ва инкилобий руҳда эканлигидан далолат беради.

Фитратнинг «Сайёх хинди» («Хинд сайёхининг киссаси») насрий асари 1912 йилда босилди. Бу асарнинг ахамияти унинг шеърияти ва драматургиясидан колишмайди. Асарда жаҳон халклари, илгор мамлакатлар фукароси кўзи билан Бухоро, умуман

Туркистоннинг давлат тузумига, тартиб коидасига, халкнинг турмуш тарзига, иктисодига, сиёсатига, мафкураси, маданиятига, маорифига назар ташлаб, улардаги ибратли жихатларни кўллаб-куватлаб, иллатларини беаёв фош этган. Фитрат асарда Бухоро ҳаётини беш кўлда билиши, унинг ривожига гов бўлган барча иллатларни бартараф этиш чораларини кўрсатиб бера олишини намоиш қилади. Асардаги сайёх номидаги шахс («Мен») Фитратнинг ўзидир, у бирор шахс билан — мезбон билан суҳбат қилиш, мунозара этиш жараёнида ўзининг эзгу фикр, тилак-армонларини айтади. Асарни Бухорони, умуман Туркистонни тараккиёт йўлига олиб чиқиш дастури дейиш мумкин. «Уламо» бобида Бухоронинг илм маркази бўлганлигини таъкидлагани холда энди ортда — жаҳолат боткоғида ботиб қолганлигини айтиб, шу бухороликларга бошқалар ҳам «Жаҳолат ва гафлат боткоғига ботдилар», «бугунги хақиқий илмдан мутлақо хабарсизлар», дейди. «Умаро» бобида эса амалдорлар «хукмронлик отига миниб, бечораю бадбахт халкнинг мол, жон, арз, номус ва шарафини шафқатсизларча поймол этадилар», дейди. Фитрат иллатларни жуда асосли, шафқатсиз таҳлил қилади: ховузлардаги ифлос сувлардан ичиш — касалликларни ичишдир, сохта мазорларга эмас, факат Оллоҳга сизиниш лозим дейди. Мутаассиб рухонийларнинг ҳадисларда йўқ гапларни ташвиқ қилишларини танқид қилиб, ўзининг Куръон, ҳадисларни, Имом Исмоил Бухорийни чуқур билишини намоиш қилади: Бухорода нечта мадраса борлиги, уларнинг номлари ва «оламга тўрт юз олимни ҳадя этгани»гача, ҳозир эса чўкиб қолганини гапирди.

«Эй бечора миллат. Буларнинг барчаси мажбуран шаърийлаштирилган ҳуқуқлар бўлиб, сен ана шу зўравонлар — қонингни сўрувчи, ҳонумонингни қўққа совурувчи, шараф ва номуснинг бунёдига ўт қўювчи кишилар тарафдорисанки, хали ҳам буни тушунмайсан! — дейди. Яна бир жойда «Хаммага маълумки, ҳар бир миллатнинг тараккиёти учун илм асосий сабабдир. Сизнинг илмингиз йўқ», дейди.

Фитрат тижорат ва бой бўлишни тарғиб этади, аммо бойликка сажда қилиш, имон-эътиқодни, инсофни йўқотишни қоралайди. Шариат пешволари тижоратни, бойликни қоралайди, дейишади. Фитрат пайгамбаримиз «камбағаллик қофирликка яқиндир» деган эди дейди ва факат нафсни тийиш кераклигини уқтиради («Тижорат масаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масаласидир» дейди Фитрат). Асарда халқни бирлашишга, завод-фабрикалар қуришга, тижоратни ривожлантиришга чақиради. Фитрат яхшигина иктисодчи ва доно сиёсатчи эди. «Шарқ сиёсати» (1920) китобида «Мусулмон дунёси оёқлари остида йиқилгон, тебраниб, талпиниб турадир» деяро экан, Туркистоннинг инглизлар қўлига тушмаслик ва тараккий қилиши учун Россия билан яқинлашиши кераклигини айтади: «Мусулмон дунёсини Оврупо жаҳонгирларидан қутқармок керак. Лекин мусулмон дунёси билимсиз, онгсиз, ҳунарсиз қолгон: бирлиги йўқ, иш йўлла-рини билмайдир, уруш яроғи йўқдур, шунинг учун Овруподаги қучларнинг бириси билан қўшулардан бошқа чора йўқ», шунинг учун «Русия Шўролар ҳукумати билан қелишмак, бирлашмак керак» дейди.

Бу кўчирмани келтиришимизнинг боиси яна шундаки, 1920 йилда «Чин севиш» ва ундан уч йил кейин 1923 йилда «Хинд ихтилолчилари» фожиасини ёзади. Бунда инглиз босқинчиларидан Хиндистонни озод қилишга қиришган ёшларнинг қураши, жасоратини кўрсатади. Бу гоё «Чин севиш» пьесасида ҳам олға сурилади. «Чин севиш» Фитратнинг сиёсий-фалсафий йўналишдаги қучли асаридир. Фитрат тасаввуф, нақшбандлик, яссавийчилик тўғрисида теран рисола, мақолалар ёзган. «Чин севиш»да буларнинг таъсири сезилади. Асарда инглиз босқинчиларига нисбатан, капитализмнинг ахлоқ

бобидаги кусурларига, Оврупонинг мусулмон дунёсига бўлган душманлик сиёсатига нисбатан нафратини ифодалайди. Фитрат Овруподан давлат тузуми, фан-техника соҳасидаги барча ютуқларни ўрганиш, ўзлаштириш тарафдори. Аммо у ерда меҳр-шафкатлиликини бир чеккага суриб бутун чоралар билан фойда кетидан кувишни, пулга, олтинга сажда килишни каттик танкид қилади. Асар қаҳрамони Каримбахш «Оврупода билим бор, лекин инсон йўқ. Оврупонинг билими коплоннинг тиши, тирноғи каби бир нарсадир. Кучсизларни йиртиб емак тўғрисида кўп иш кўрмишдир», дейди. Асардаги Ватани озодлиги учун жонини тиккан йигит Нуриддиннинг Зулайхога бўлган ишки сўфиёна ишқ —чин севишдир. Мажнунлар ишки сингаридир. У севгилисига жисмонан етишишдан кўра юкорирок тилакни — рухий бирлашишни орзу қилади. «Оврупода рух йўқдир. Улар руҳоний лаззатдан бир нарса англаёлмайдилар. Чин севиш ва хақиқий ишқнинг туб ери Шарқдир. Мажнун, Фарходлар каби ишқ пайгамбарлари Шарқда етишдилар. Бутун Овруподаги ишқ отини олган холлар хайвонлик хаваслардан бошқа нарса эмасдир», дейди. Албатта, Фитрат бу ерда Овруподаги бешарм, яланғоч, ибосиз севгини, айш-ишрат ва бойиш манбаига айланган сохта муҳаббатни, хайвоний хирсни назарда тутмоқда.

20-йиллар охири ва 30-йиллар бошида Фитратни миллатчилиқда айблаш ҳаракати авж олган пайтда пьесаларидан ҳам дастак сифатида фойдаланганлар. Айниқса Х. Олимжоннинг Фитрат тўғрисидаги каттагина мақоласида «Чин севиш», «Хинд ихтилолчилари», «Темур соғанаси» (бундан бир парча қолган ҳолос) пьесаларидаги барча фикр-ғояни шўроларга қарши айтилган, деб даъво қилган. Аслида ҳам Хиндистон ва инглизлар масаласи ўша даврнинг кун тартибида турган масала эди. Фитрат шу ҳолатдан фойдаланиб туриб, босқинчиларга, айниқса, босмачилиқ ҳаракати, яъни халқ озодлиги кураши авж олган пайтни, ўша даврдаги қиргин, адолатсизлиқни назарда тутиб, халқни миллий мустақиллик, озодлик курашига чақиради. Фитрат пьесаларида шу рамзийлик, имо-ишора усули кенг қўлланилган. «Хинд ихтилолчилари»да Раҳибхон ва унинг севгилиси Дилнавоз, қаландар Лола ҳардиёл каби фидойиларнинг ватанпарварлигини кўрсатиб беради. Асардаги жуда кўп гаплар сўзсиз «қизил империя»га ҳам қарши қаратилган эди: «Инглизни Хиндистондан қувмок эзгу ишларнинг биринчисидир», «Қуръонни хайвон тепқисидан қутқаришдек буюқ», «...чўққани масжиддан ҳайдаш каби эзгу» иш лозим, «улар таловидан қутулмок учун бирлашмок» керак, «Бу кун ўлкада қўйдан ортик одам қесиладир», «Масжидда номоз учун йигилганлар — сиёсий йигин ясогон бўлиб, тўпго боғланар эди, эр билан хотин ўзаро қўпроқ гапирганда ҳукуматга қарши бўлиб, дорға осилар. Бу кун устидагина шу ўлкага қараганда, йиқилгон шаҳарлар, ёндирилган қишлоқлар, талангон уйлар, қесилгон бошлар, осилгон ғавдалар, тўқилгон қонлардан бошқа бир нарса қўрмаймиз...»

Пьеса юртдошлари учун бир сабоқ, дастур, қорлаш, ундов эди. Асарнинг «Йирткичлардан элимизни қутқарамиз», деб тугатилиши ҳам бежиз эмасдир. Фитратнинг «Абулфайзхон» трагедияси 1924 йилда Москвада нашр этилади. Трагедия қарчанд XVIII асрда яшаган аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили Абулфайзхон ҳаёти ҳақида ҳикоя қилсада, аслида босмачилиқ даври руҳиятига ҳамоҳанг эди. Драматург тож-тахт ва шох, тож-тахт ва адолат, тож-тахт ва халқ тақдири, мамлакат тақдири масалаларини қўяди. Зулм, адолатсизлик, зўравонлик мамлакат ва халқни қароб қилишини кўрсатиб беради: қолим шох, қолим амалдорнинг тақдири қоғжали қулланиши ва қарат адолатли ҳуқмдоргина халқ, юртга тинчлик, бахт-қоодат бериши мумкин, деган ғоя олға қурилади. Шу жихати билан асар 20-йиллардаги юртдаги қиргин,

зўравонлик ва уни келтириб чиқарган тузум билан жипс боғлангандир. Абулфайзхон факат кон, зулм эвазига тахтга чиқади ва шу йўл билан хукмронлик қилади. У акасини, ота ўрнидаги Фарход оталикни, дўстларини ўлдириб, тахтни эгаллайди, бу қилмиши туфайли бемалол ухлай олмайди, доим кўркув, тахликада яшайди. Бу ҳақда шундай дейди:

«Ортук ҳеч қимнинг менга ишончи қолмади... Буларнинг ўзи йўлга келиб, менга душманлик қилмоқчи ташласа, нима бўлур? Йўк... Йўк... Буларнинг ўзи йўлга келмайдир. Ўлдираман, ўлдираман. Дунёда битта душманам қолмагонча, қон тўқаман. Улфатнинг сўзи тўғри. Подшолик қон билан сугорилатургон бир ёғочдир».

Сарой ахли Ҳакимбий бошчилигида Абулфайзхонга қарши туради. Эрон шоҳи Нодиршоҳ Бухорони олиш учун йўлга чиқади. Суянчиги йўк Абулфайзхон унга қарши қурашмоқчи бўлади. Ҳакимбийлар қучи, қуроли йўк, ноиттифок хоннинг бу йўлини қувватламайди. Нодиршоҳ билан музоқара олиб бориб, тинч йўл билан таслим бўлиш фойдали эканлигини айтишади ва шунга қарор қилишади. Нодиршоҳ гоят уста ҳукмдор бўлганлиги учун Бухорони олишга эмас, балки у ерга меҳмон бўлиб келаётганлиги ва Абулфайзхонни ўз ўрнида қолдиражагини айтади, совгалар келтиради. Лекин Ҳакимбийлар бу хийлани билишиб, Абулфайзхонни ўлдиради, фарзандларини ҳибсга олади. Унинг ўрнига Абулфайзхоннинг 15 яшар ўғли Абдулмўминни хон қиладилар. Раҳимбий унга заҳар бе-риб ўлдириб, ўзи тахтни эгаллайди, у ҳам қиргин бошлайди.

Фитрат ижодида диний мавзуда ёзилган қатор рисола, мақола, ҳикоя ва пьесалар бор. «Қиёмат» (1924), «Меъроҷ», «Зайнабнинг иймони», «Оқ мазор», «Қийшиқ эшон», «Зайд ва Зайнаб» каби фантастик ҳикоялар (1928—1932), «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924) ва «Рўзалар» (1930) пьесалари шулар жумласидандир. Адабиётшунос Б. Қосимов «Шайтоннинг тангрига исёни» асари тўғрисида тўхталиб, «Айрим тадқиқотчилар унда атеистик оҳанглар кўрадилар. Бу, бизнингча, тўғри эмас. Унинг ҳаёти ҳам, фаолияти ҳам бундай дейишга имқон бермайди. У динга эмас, аксинча динсизликка, имонсизликка, эътиқодсизликка қарши. Айни пайтда мутаассибликнинг ҳам душмани», дейди. Бу олим ҳатто мазкур асарда ёзувчининг Октябрь инқилобига муносабати ақс этган фикрни ҳам ўртага ташлайди. Бу олимнинг «Айни пайтда мутаассибликнинг ҳам душмани» деган гапида жон бор. Фитрат исломга эътиқод қўйган, унинг тарихини чуқур билган шахс эди. Мадрасада ислом тарихидан дарс ҳам берган ва «Мухтасар ислом тарихи» (форсчадан ўзбекчага қилинган таржимаси 1915 йилда нашр этилган) рисола бунинг исботидир. Рисолада на ислом ва на пайғам-баримиз шаънига бирор оғиз танқидий гап йўқ, аксинча пайғамбаримиз сифатларини махсус таърифлаб, ибрат қилиб кўрсатади:

«Ҳазратнинг ахлоқ ва одоблари бисёр мақбул ва қомил бўлгон, ҳеч вақт ёлгон гапирмаганлар, ҳеч қимга хиёнат қилмаганлар, ноинсофлик, мурувватсизлик ва беҳаёликдан йироқ эдилар», у «энг олий ҳуққ ва раҳимли сифатларга эга бўлгонлар. Раҳим ва шафқат, қарам ва саховат, мадад ва илм бобларида оламга машҳур бўлгонлар, беҳуда газабга қелмас эдилар. Дин ишларидан бошқа масалаларда жузъий қамчиликларни қечиқар эдилар. Инсоф доирасидан бир қадам ҳам ташқарига қикмас эдилар, ҳар қаснинг қилими ва имқониятига қараб иш буюрардилар. Ҳеч қасдан ҳеч нарсанда тамағир бўлмоғонлар ва садақа ҳам олмағонлар», дейди.

Фитрат «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» асарида Бухорода икки юзга яқин мадраса борлиги, унинг ўқ тоифага рўйлиниши ва барча мадрасаларнинг номини бирма-бир қнайди. У бу мадрасалар энди «қозолат ўйига» айланиб қолганини, бу ердаги уламолар «мазлум халқларнинг қонини ичиб қелаётганини» қаҳр ва алам билан ёзади. «Рўзалар»

пьесасида сохта эшон ва козиларни одамларни согми-касалми, бундан катъи назар, мажбуран рўза туттиришлари, ўзлари эса яширинча овкатланиб, кўкнори еб юришларини фош этади. «Ок мозор» хикоясида ҳам инникобидаги юлгич, товламачи хожини кўрсатади. Етти бор хаж килган бу одам эшаги ўлгач, уни кўмиб, авлиёнинг мозори деб гап таркатади. Газабланган халк уни козига олиб боради. Кози газаб билан уни сўрок килади. Шунда хожи ўттиз сўм пора бериб, «буни эшагим «Кози бобомга бер», деган» дейди. Кози «Рахматликнинг бошка васиятлари йўкми?» дейди ва хожини химоя килади. Кўринадики, бу хикояда ҳам дин эмас, балки уни сотиб еювчиларни коралайди. «Кийшик эшон» хикоясида ҳам «зарани дин билан куролланган хоинлар»га каратади. «Шайтоннинг тангрига исёни» асари юзаки караганда амона билан жипс боғланмагандай ва ундаги шайтон образи ислом адабиётида, айникса, Куръон, хадислар, халк ижодидаги талкинга ҳамоҳангдек туюлади. Чуқурроқ эътибор берилса, замона билан яқиндан боғлангани ва шайтон образини, анъанавий йўлдан бормай, янгича талкин килганини сезиш мумкин. Фитрат «Шайтоннинг тангрига исёни»да ўша огир вазиятдан келиб чикиб, доим салбий маъно кўтариб юрган Шайтон образига ижобий мазмун юклайди. Шайтон одамга караб туриб, «Сен эслик бўл, туша колма тузокка», дейди. Худоба караб:

Узок бўлсин, мен юраман бу кун шод,
Туткунликдан, кулликдан-да озод.
Рахбарим фан, пайгамбарим билимдир.
Топингумдир ёлғизгина ўзига,
Ёлғиз ўзим кутилдим деб юрмайман,
Бошқалардан хабар олмай юрмайман

(Одамни кўрсатиб)

Буни дахи куткаргумдир кўлингдан,
Чикаргумдир сенинг янглиш йўлингдан.

Ўзини эркин хис килган Шайтоннинг озодликка, илм-фанга чорлаши, ҳаётга очик кўз билан караб, ўз кучига суяниб иш тутишга ундаши, албатта, Фитратнинг билвосита, киноя, кочириб йўли билан айтган фикрларидир, дардидир. Фитрат ижодининг яна бир асосий йўналиши унинг илмий асарларидир. У ҳам талантли адабиётшунос, ҳам кучли тилшунос эди. «Ўзбектили грамматикаси» («Сарф», «Нахв», 1924 — 1930 йилларда олти марта нашр этилди), «Тожиқ тили грамматикаси» (1930) ва «Тилимиз» каби тил ҳақидаги ўнлаб мақолалари унинг зўр тилшунос бўлганлигини кўрсатади. Адабиёт соҳасидаги фаолиятига назар ташласак, унинг ўзбек ва форс адабиётларини, адабиёт назариясининг чуқур билимдони эканига ишонамиз. «Эски ўзбек адабиёти намуналари», «XVI асрдаги сўнгги ўзбек адабиётига умумий бир қараш», «Чигатой адабиёти» ва Яссавий, Навоий, Мухаммад Солих, Машраб, Турди, Фуркат, Муқимий, Нодира, Умар Хайём, Фирдавсий, Бедил ҳақидаги ва назарияга доир, «Адабиёт қоидалари», «Аруз ҳақида», санъатнинг келиб чиқиши ва шеърят, ўзбек мусикаси тўғрисидаги асарлари унинг илмий куч-қудратининг зўрлигини тасдиқлайди. Машраб тўғрисидаги мақоласида «каландар» деб қимларнинг иши-ни, уларнинг максоди, яшаш тарзи, қийим-кечаги, соч-соқоли, ҳуллас, театр режиссёри, расмони учун

каландарнинг кийёфасини яратишда тайёр намунани кўрсатиб, таърифлаб беради. Ёки «Тилимиз» маколasiда ўзбек тилининг ашаддий таргиботчиси ва химоячиси сифатида кўринади. Битта «бил» ўзагидан 98 та сўз яшаш мумкинлигини ва туркий тилнинг сўз бойлиги форс, араб тилларига нисбатан кўпроқ эканлигини таъкидлаб бундай дейди: «Араб, форс, рус, немис, француз тилларидан қай бирининг сарф (морфология демокчи) китобларини олиб карасак, кўрамизки, бир сўзни ясамоқ учун бир канча ёзилгон, ундан сўнг шул коидадан ташкари колгон (мустасно) сўзлар деб тўрт-беш сўз кўрсатилган. Турк сўзларида эса бундай сўз топилмайдир... Тилимизнинг авжй тўгрисида ҳам бойлиги, тугаллиги билиндими? Энди сўзни туркчанинг бахтсизлигига кўчираман. Турк тили шунча бойлиги, шунча тугаллиги билан бахтсизликдан кутула олмамишдир. Турк тили дунёнинг энг бахтсиз тилидир», деб араблар, форслар хукмронлиги даврида бу тилнинг қисилганлигини айтиб, шўролар даврида ҳам эркин ривожланмаётганига очик ишора қилади. Ёки Фитрат яшаган даврда Машрабнинг тарихий шахс эканлигига шубҳа билан қаралар эди. Фитрат аниқдалилар асосида унинг афсонавий шахс эмас, балки яшаб ижод қилиб ўтган улкан ўзбек шоири эканлигини исботлаб беради. Фитрат адабий ходисалар илдизини аниқ топади. Сомонийлар, газнавийлар, салжукийлар ва хоразмшоҳлар даврида форс адабиётининг «қўтарилган қисми қасидачилик эди», дер экан, бу қасидаларни хукмрон доира, «ўз фойдаларига ташвиқот учун ишлатиш» туфайли оммавий тус олганига эътиборни тортади. Фитрат мусикани яхши тушунган, ўзи Ҳам қалган зот эди. У ўзбек классик мусикасини шу қадар яхши билганки, қайси қуй қай пайтда — ҳолатда қали-нишинигина эмас (мақомлар ёки тароналар), айнаи чокда қайси асбоб қайси асбоб билан бирга қалинганда қуй аниқ, гўзал қикишини ҳам айтади: «Бир гижжак товуши икки танбур товушини еб қўяди», дейди ва схемасини беради: уч танбур, бир рубоб, бир дотор, бир гижжак, бир болотон, бир қўшнай, бир қанг, бир доира бир ан-самблни ташкил этади ва х.к. Фитрат «Ҳалима» операсига суяниб туриб ажойиб миллий опера яратиш мумкин экан, деган гоани таргиб этади. «Шарк қолгуларидаги «мунг» Европа музикасинда йўқдир. Шунинг учун Шарк музикасида рухга таъсир Европа музикасинда рухга таъсиридан буюқдир», дейди у. Кўринадики, Фитрат адабиёт ва санъатнинг барча ту-рини нозик тушунган ва улар тўгрисида шу соҳанинг етук мутахассиси сифатида фикр юритган. Фитрат адабий ижоди, илмий асарлари ва ижтимоий фаолияти билан ўзбек адабиёти, санъати, фани ва маданиятига қатта қисса қўшган улуг зотдир.